



GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>



Araştırma Makalesi • Research Article

Türk Etnogenezinde Meselesinde Neolitik- Tunç ve Demir Çağları'ndaki Kültürler Üzerine Bir Değerlendirme

An Evaluation on Cultures in Neolithic-Bronze and Iron Ages Relations in the Perspective of Turkic Ethnogenesis

Elvin YILDIRIM^a *

^a Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0001-7529-1875

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 4 Eylül 2019

Kabul tarihi: 23 Mart 2020

Anahtar Kelimeler:

Yenisey,
Sibirya,
Türkler,
Kültür,
Etnogenez

ARTICLE INFO

Article History:

Received September 4, 2019

Accepted March 23, 2020

Keywords:

Yenisei,
Siberia,
Turks,
Culture,
Ethnogenesis

ÖZ

Güney Sibirya bölgesi tarihin en erken devirlerinden itibaren insanlık için bir cazibe merkezi olmuştur. Geniş orman dokusuna sahip olan bölge aynı zamanda bozkır bitki örtüsü ve iklimine sahiptir. Bölgenin en önemli özelliklerinden birisi de akarsu ve ırmak bakımından çok zengin olmasıdır. Avcı-balıkçı-toplayıcı dönemden ziraat ve hayvancılığın gelişimine müteakip bölge farklı kültür dönemlerine ev sahipliği yapmıştır. Söz konusu bölge aynı zamanda Türklerin binlerce yıl yurt tuttuğu bir mekân olmuştur. Güney Sibirya'da görülen kültür çağlarının batı ile ilişkili olduğu ilim adamlarınca pek çok çalışmaya konu olmuştur. Avrupa-Asya kıta coğrafyasında üretimin başlangıcı diyebileceğimiz Neolitik döneme ait çok fazla kültür dönemi mevcuttur ve bu kültür dönemleri birbirleri ile ilişkilidir. Bu ilişkiler Ukrayna'dan Ural'a, oradan Sibirya istikametinde doğuya doğru Altay Sayan'a, Yenisey-Angara ve Baykal'a, güney istikametinde de Kazakistan'a ve Tanrı Dağları'na kadar takip edilmektedir. Bu izler Neolitik Çağ, Bakır Çağ, Tunç ve Demir Çağı boyunca tüm bu geniş coğrafyada arkeolojik, antropolojik ve etnografya bakımından incelenmektedir. Bu bakımdan biz Ukrayna'dan doğuya doğru Türklerin tarih sahnesinde ortaya çıktıkları ilk döneme kadar bu kültür çağlarının birbirleri ile ilişkilerini ortaya koymaya çalışacağız.

ABSTRACT

The southern Siberian region has been a center of attraction for humanity since the earliest eras of history. The region which has a wide forest texture also has steppe flora and climate. One of the most important characteristics of the region is that it has many rivers. Following the development of agriculture and animal husbandry from the hunter-fisherman-gatherer period, the region hosted different cultural periods. At the same time, this region has been place where Turks have been living for thousands of years. It has been the subject of many studies of scientists. The cultural ages seen in southern Siberia were thought to be related to the west. There are many cultural periods of the Neolithic period, which can be called the beginning of production in the European-Asian content, and these cultural periods are related to each other. These relations can be traced from Ukraine to Ural, from there to Kazakhstan, Tanrı Mountains and Altay-Sayan, Yenisey-Angara and Baikal. These traces are examined throughout Neolithic Age, Copper Age, Bronze Age and Iron Age in all this wide geography in terms of archaeological, anthropological and ethnographical. From this point of view, we will try to reveal the relations of these cultural ages with each other until the first period of the Turks from the Ukraine to the east.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: elvinyildirim@aydin.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

We can learn our knowledge of Turkic ethnogenesis or ethnic formation from the first cultures attributed to Turks to the birth of written culture through archaeological and anthropological remains. According to some researchers, Afanasyevo Culture, which is widespread in Khakassia, and Andronovo Cultures, which extend eastward from Ural River and where we see the last phase in the Khakassia area, are considered as the first Turkish culture environments. First of all, we do not have a written source, and therefore no clear description. In this respect, we may not be able to classify some data very easily. Afanasyevo Culture and Andronovo Culture should evaluate the relations with previous and contemporary cultures; since both cultures are related to their relations with cultures in the western part of Central Asia, apart from their areas of development. Western researchers have seen these two cultures as Indo-European cultures. The theory of Indo-European Culture, which is said to refer to language theories and Vedic Texts, should also be approached with caution. Reconstructing words for the past and classifying cultures and referring them to nations is a completely different endeavor and may not produce very healthy results. The aim of this article is to briefly discuss the historical roles of these cultures in shaping Turkish culture, starting from specific and accepted examples. We believe that the cultures discussed in this article have a direct link with the so-called Turkish culture in the following period. If these ties can also be established with cultures attributed to Indo-European communities, Indo-European theory may have justified aspects; but if it cannot be established and there are fundamental differences between the cultures attributed to Turks and Indo-Europeans, it is natural that the cultures we consider are the first stages of Turkish culture. The material culture of settlers and nomads found in the east of Europe in the Neolithic Age and the nomad material in Central Asia are similar in many ways. Thus, a very complicated situation arises in determining the ethnic origin of the Turks; because both Afanasyevo and Andronovo Culture have other cultural periods that are thought to be related. In this case, it is necessary to identify the differences and similarities between Neolithic cultures that spread on a very large land from both Europe and the east of Europe to the middle of Caucasus and Asia. It is necessary to concentrate on the elements that make national cultures different and differentiate them from other national cultures. In this respect, Keltaminar, Afanasyevo and Andronovo culture should be emphasized. Migration paths and settlements of people can be determined by the studies on pottery. There are dominant cultures linked to Central Asia starting from the present day Ukrainian steppes, one of the sprawling areas of Turkic history; they have ties with Andronovo Culture. There is continuity and connection in the west-east direction. One of the starting points is the territory of Ukraine. In the Dnieper and Donetsk region pottery decorated with pit-combs began to be seen. Trough-scalloped pottery is spread over a large area to Central Asia. Scalloped pottery is found in a very wide area from the Urals to the Yenisei neighborhood along with the Neolithic Age. It can be said that it continues from the Ural Mountains to the Pacific Ocean to the east. In our opinion, the intersection point of this connection is the Celtaminar Culture identified in Khwarezm; this is one of the phases of Turkic ethnogenesis in the Neolithic Age. It is clear that the Celtaminar Culture has spread to Kazakhstan. It is also possible for this spread to reach the Yenisei region. For example, he says that there are connections between material culture elements discovered in the lower layer of the Kuyum Kurgans belonging to the Afanasyevo Culture period, which flows around the Katun River in the present-day Mountainous Altai region of Yenisei Basin, and the Celtaminar Culture. In the Bronze Age, it is stated that pottery or materials made from the Murgab Delta and Amuderya fields are the clearest evidence of the cultural interaction of the settled and steppe tribes and the basis of this interaction process took place during the Afanasyevo Culture in Southern Siberia. However, the issue that Afanasyevo Culture is the pioneer of Andronovo Culture is controversial. Because there is controversy that the culture of Afanasyevo is a completely original steppe culture, or that anthropology research could refer to the transition from the Afanasyevo type to the Andronovo type. The culture of Afanasyevo is anthropologically Europoid. Okladnikov states that the Afanasyevo Culture in Siberia is related to the anthropological Europoid Neolithic tribes in the west and is related to the Yamnatacomb and Celtaminar Cultures. Whether the spread of culture originates from the west or from the east can be evaluated by the AMS method. According to the resulting chronological table human bones obtained from the Altai region dated to 3800-2500 BC, they are years earlier than the Yamna Culture. Andronovo Culture has a population of Europoid like Afanasyevo Culture. From the Urals to the steppe of Kazakhstan, from there to the Andronovo Culture along the mountains of God and the Altai-Sayan; As a dominant culture in this area since the 2nd century B.C., it dominates the region with its ethnographic material and anthropological type. The earliest residues of Andronovo Culture can be seen in the Ural area. The connections of Andronovo Culture to Srubna Culture and Sintashta Culture were determined in the Ural region, and the earliest pottery products were identified during the Koptyak phase. In the area where Andronovo Culture is spread, steppe lifestyle started to emerge. Mongoloid characteristics and the people of the Okunevo Culture in the region Tuva and North West Mongolia in the formation of the Scythian community was stated. From Yenisei region to Kazakhstan, the culture of Okunevo and Andronovo followed by Karasuk Culture. Traces of Andronovo Culture continued to be traced in the material culture elements of this period, and these traces were observed especially in anthropological materials and grave products during the Tagar- and early Turkic culture. Tingling to Chinese Resources in the Tagar Age are in the region. It is stated that they interfere with the Kyrgyzs depicted with Europoid properties in the sources. Kaoche and Töles are the followers of the Tingling who have little information about them. In Eastern Siberia, IV.-III. In the millennium, in the region around Baykal, the Isakov, Serov and Kitoy Cultures followed the Bronze Age Glazkov Culture since the first millennium BC. The Kurumchi culture, flat stone burial culture, Huns, Kurikans, Tunguzlar, Buriats and other local tribes can be seen. In the period of Kurumchi culture, Kurkans of Turkic tribes lived in Baykal region, speaking Turkic and having Runic letters of Orhon-Yenisey type. It is seen that the Kurikans settled in and around Baykal, and the group that broke away from this family and went to Saha / Yakut region was the ancestors of today's Yakuts. Throughout our article, it can be seen that the cultural periods mentioned are connected with each other like the chains of a ring and finally extend to the Tingling, the ancestors of the Toles.

Giriş

Türlere atfedilen ilk kültürlerden yazılı kültürün doğuşuna kadar olan dönemde Türk etnogenezi veya etnik oluşumuna dair bilgilerimizi, arkeolojik ve antropolojik kalıntılar sayesinde öğrenebiliyoruz. Bu bilgilerimiz çerçevesinde Hakasya’da yaygın görülen Afanasyevo Kültürü ile Ural Irmağı çevresinden doğuya doğru yayılan ve yine Hakasya sahasında son safhasını gördüğümüz Andronovo Kültürleri karşımıza çıkmaktadır. Bazı araştırmacılara göre bu iki kültür, ilk Türk kültür çevreleri olarak kabul edilmektedir. Bununla beraber bazı verileri çok rahat bir şekilde tasnif edemeyebiliriz. Her şeyden önce, elimizde yazılı bir kaynak, dolayısıyla açık bir tasvir yoktur. Tarih geriye gittikçe karanlıklaşmakta, kültürler arasındaki ilişkileri ve farkları ayırt etmek bazen çok zor olmaktadır. Afanasyevo Kültürü ve Andronovo Kültürü’nün kendilerinden önceki ve çağdaşı kültürlerle ilişkileri iyi değerlendirmelidir; zira her iki kültürün de gelişme alanları dışında Orta Asya’nın batısındaki kültürlerle ilişkilerinden söz edilmektedir. Bundan dolayıdır ki, Batılı araştırmacılar bu iki kültürü Hint-Avrupa menşeli kültürler olarak görmüşlerdir. Bununla beraber çoğunlukla dil teorilerini ve Veda Metinlerini referans aldığı söylenen Hint-Avrupa Kültürü teorisine de ihtiyatla yaklaşmak gerekmektedir.

Burada önemli olan, Türlere atfedilen ilk kültürlerden başlamak üzere, Neolitik, Tunç ve Demir çağlarında, Orta Asya olarak adlandırılan ve konar-göçer hayat tarzının geçerli olduğu bir coğrafyada, Türk etnogenesinde rol oynamış kültürleri, bunların sahalalarını, temel özelliklerini ve diğer kültürlerle ilişkilerini ortaya koymaktır. Elbette ki bir makale boyutunda tüm ayrıntıların ele alınması imkânsızdır. Maksadımız, belirli ve kabul edilmiş örneklerden yola çıkarak bu kültürlerin, Türk kültürünün şekillenmesindeki tarihi rollerini kısaca tartışmaktır. Bu noktada Hint-Avrupa teorileri veya diğer görüşlerin ele alınması, başka bir çalışma konusudur.

Maddi Kültür Unsurları ve İlk Kültürler

Neolitik Çağ’da konar-göçer hayat tarzını benimsemiş olan toplulukların maddi kültür unsurları bakımından benzer ve ortak yanlarının tespit edilmesi önemlidir. Bu bakımdan bilhassa Hint-Avrupa teorilerinin dayandığı dil analizleri konumuz dışındadır; kaldı ki, kelimeleri geçmişe yönelik yeniden inşa ederek kültürlerin tasnifini ve milletlere atfı bambaşka bir uğraştır ve kanaatimize göre çok sağlıklı sonuçlar vermeyebilir. Önemli olan maddi kültür varlıklarının, çeşitli kültürlerle karşılaştırmalı bir şekilde değerlendirilmesidir. Dolayısıyla ele aldığımız kültürlerin daha sonraki dönemde Türk Kültürü olarak adlandırılan kültürlerle doğrudan bağı açıktır kanaatindeyiz. Eğer bu bağlar Hint-Avrupalı topluluklara atfedilen kültürlerle de kurulabiliyorsa Hint-Avrupa teorisinin haklı yönleri olabilir; ama eğer kurulamıyorsa ve Türlere atfedilen kültürler ile Hint-Avrupalılara atfedilen kültürler arasında temel farklılıklar varsa ele aldığımız kültürlerin Türk Kültürü’nün ilk evreleri olarak değerlendirilmesi gayet tabiidir.

Söz konusu maddi kültür unsurları üzerine çeşitli görüşler öne sürülmüştür. Bunlardan öne çıkan bazılarına makalemizde yer vererek, Türk etnogenesinin oluşum safhasında rol oynayan kültürlerle parça parça temas etmeye ve böylece genel bir çerçeve çizmeye çalışacağız. Bu konu üzerine araştırmaları bulunan S. A. Teploukhov’a göre, “ilk Türklerin (proto-Türkler) de ortaya çıktığı ve yurt tuttuğu Orta Asya’da, köken meselesinin anlaşılması için, Avrupa’nın da Avrasya’nın bir parçası olduğu hususu göz önünde bulundurulmalıdır” (Teploukhov, 1929, s. 41). Yazar bu tespitinde haklıdır; çünkü Neolitik Çağ’da Avrupa’nın doğusunda tespit edilen yerleşiklerin ve konar-göçerlerin maddi kültürü ile daha doğuda, Orta Asya’daki konar-göçer maddi kültür unsurları birçok bakımdan birbirine benzemektedir. Böylece Türklerin etnik kökenlerinin tespitinde oldukça karmaşık bir durum ortaya çıkmaktadır; çünkü hem Afanasyevo hem de Andronovo Kültürü’nün ilişki kurabileceği ve akraba olabileceği

düşünülen başka kültür dönemleri de vardır. Bu durumda hem Avrupa'daki hem de Avrupa'nın doğusundan Kafkasya ve Asya'nın ortalarına doğru çok geniş topraklarda yayılmış Neolitik Çağ kültürleri arasındaki farklılık ve benzerlikleri tespit etmek lazımdır. Dolayısıyla bazı durumlarda bu iki kültür içerisinde Hint-Avrupa unsurlarının bulunması da gayet mümkündür. Bununla beraber ele aldığımız etnogenezi konusunda Türklerin atalarına atfedilecek bir kültürden bahsetmek gerekmektedir. Nihayetinde bugün olduğu gibi eski dünyada da kültür alışverişleri vardı, ancak temel olan milli kültürün esasını teşkil eden maddi kültür unsurlarıdır. Milli kültürleri tebarüz ettiren ve diğer milli kültürlerden ayıran unsurlar üzerine yoğunlaşmak lazımdır. Bu bakımdan Keltaminar, Afanasyevo ve Andronovo kültürü üzerine durulmalıdır.

Türkler çok erken devirlerde, çok geniş coğrafyalara yayılmışlardır. Bu bakımdan coğrafyanın hemen her köşesinde maddi kültür unsurları arasında benzerlik ve ilişkiler görülebilir. Bunu tespit edebilmek için bazı buluntulara bakmak lazımdır. Bu bakımdan eski dünyada maddi kültürün en önemli numunelerinden birisi mesela keramiklerdir ve kültürlerin farklılıklarını tespit etmede bunlar bize çok yardımcı olmaktadır. Keramikler üzerinde yapılan çalışmalarla insanların göç yolları ve yerleşim alanları tespit edilebilmektedir. Türk tarihinin yayılma alanlarından biri olan bugünkü Ukrayna bozkırlarından başlamak üzere Orta Asya ile bağlantılı baskın kültürler vardır; bunların Andronovo Kültürü ile bağlantıları bulunmaktadır (Berezanskaya-Gerşkoviç, 1983, s. 100-109). Böylece batı-doğu istikametinde bir devamlılık ve bağlantı gözlenebilmektedir, bunun başlangıç noktalarından birisi Ukrayna topraklarıdır. Keramik tipleri Ukrayna'nın batısında doğrusal şerit desenli, Karpat ardı bölgesinde boyalı keramik şeklindedir; buna karşılık doğuya doğru Dinyeper ve Donetsk bölgesinde çukur-tarak bezeli keramikler görülmeye başlanır. Çukur-tarak işlemeli keramikler çok geniş bir sahada Orta Asya'ya doğru yayılır. Tarak desenli çömleklere Neolitik Çağ ile birlikte Urallar'dan Yenisey havalisine kadar olan çok geniş bir sahada rastlanır. Bunlar aynı zamanda Rusçasını literatüre sokmaktan çekindiğimiz kültür adlarının Türkçe karşılığıdır. Bu bakımdan çömleklerin üzerinde bulunan desenlerden hareket ederek, kültürlerin dönemlerini ve birbirleri ile bağlantılarını tespit edebiliriz, kültürlerin birbirleri ile olan bağlantılarını tespit edebiliriz.

Keltaminar Kültürü (M.Ö. VI. Bin Yıl)

Sibirya'da Neolitik dönem insanından kalan maddi kültür unsurları, avcılık ve balıkçılıkla uğraşılan tayga ve tundra bölgelerinde yoğunlaşmaktadır. Çok az olan ve birbirine benzemeyen bu buluntulara (Albova, 1968, s. 94), Angara ve Lena boyunca, Baykal çevresinde, Çit bölgesinde, Amur Havzası'nda ve Primorye'de dağınık olarak tesadüf edilmektedir. Asya boyunca, farklı noktalarda görülen Neolitik dönem kültürlerinin, Ukrayna'nın çevresindeki kültürler ile ilişkili olduğu ve bu dağılımın Ural Dağları'ndan doğuya doğru Pasifik Okyanusu'na kadar devam ettiği söylenebilir. Kanaatimizce bu bağlantının kesişim noktası ise Harezmi'de tespit edilen Keltaminar Kültürü'dür; bu ise Türk etnogenezinin Neolitik Çağ'daki evrelerinden birisidir.

Keltaminar Kültürü üzerine yapılan saha araştırmaları sonucunda çizilen yayılım haritasına göre, Uzboy, aşağı kesimi hariç Amuderya Havzası, Sırderya, Aral'ın kuzeyi ve Batı Kazakistan, Turgay Irmağı'nın kuzeyi orta ve aşağı akımına doğru İrgiz Irmağı, Oyul/Uy Rayonu, Sagız ve Embi'ye kadar olan bölgelerde görülmektedir (Vinogradov, 1968, s. 153). Neolitik Çağ'da Asya'nın ortalarında, geniş topraklara yayılan Keltaminar Kültürü farklı nüfus gruplarına karşılık gelebilecek yerel varyantlara dağılmıştır ve söz konusu kültürün Ural ve Batı Sibirya tarım toplulukları ile temasları vardır (Masson-Sarianıdı, 1972, s. 73). Bu temaslar keramikler üzerindeki bezemelerde kendisini göstermektedir. Bununla birlikte Aral Gölü çevresinde görülen Keltaminar Kültürü dönemi tipindeki ok ucu, Ural ardı ve Orta Ural bölgesinde de tespit edilmiştir (Kosarev, 1996, s. 254). Her iki bölge arasındaki benzerlikler Derevyanko ve Dorj tarafından da belirtilmektedir (Derevyanko.-Dorj, 1992, s. 184). Söz

konusu kültür dönemine ait en erken abidelere Tolstov'un kazdığı Djanbas 4 yerleşimi yakınlarındaki Djebel dördüncü tabakasında ulaşılmış ve son çalışmalar VI. bin yılın sonlarına ait olduklarını göstermiştir (Korobkova, 1996, s. 101). Keltaminar Kültürü'nün Kazakistan'a doğru yayıldığı açıktır. Bu yayılımın Yenisey bölgesine kadar ulaşması da söz konusudur. Mesela, Yenisey Havzası'ndaki bugünkü Dağlık Altay bölgesinde akan Katun Irmağı çevresinde bulunan Afanasyevo Kültürü dönemine ait Kuyum Kurganlarının aşağı tabakasında keşfedilen ve Afanasyevo özelliği taşımayan maddi kültür unsurları ile Keltaminar Kültürü arasında bağlantılar olduğunu söylemektedir (Kiselev, 1951, s. 21).

Afanasyevo Kültürü (M.Ö. IV. Bin Yılın Sonu)

Tunç Çağı'nda ise Murgab Deltası ve Amuderya sahasında elde edilen keramiklerin ya da topraktan yapılmış malzemelerin, yerleşik ve bozkır kabilelerinin kültür etkileşiminin en net kanıtı olduğu ve bu etkileşim sürecinin temellerinin Güney Sibiry'a da Afanasyevo Kültürü döneminde gerçekleştiği belirtilmektedir (Masson, 1992, s. 345). Kanaatimize göre bu bir kültürel karışım ve etkileşimdir; çünkü bahsi geçen sahadaki gelişmelerde antropolojik olarak Evropoid toplulukların teması söz konusudur. Bununla beraber ilerleyen dönemlerde farklı ırksal özellikler taşıyan grupların karıştığı söylenebilir. Mesela Neolitik Çağ'da Baykal bölgesinde Mongoloidler ve Evropoidler karışmışlardır fakat bu karışımın doruk noktası Yenisey ve çevresindeki Taştık Kültürü döneminde yaşanmıştır (Levin, 1964, s. 99). Batı Sibiry'a Neolitik kabilelerinin sanatlarında Ural sakinleri ve Ugorlar ile çok yakın oldukları ve bunların Ugorların ve Doğu Avrupa'daki Finlerin ve güneyde Hint-Avrupalıların ataları olmalarının ihtimali ifade edilmekte ve bu kültür topluluğunun temelinde, Afanasyevo Kültürü döneminde geliştiği dile getirilmektedir (Albova, 1968, s. 103). Bu iddiaya göre batı ve doğu kültürleri arasında bir temas olduğu sonucu çıkmaktadır.

Günümüzdeki Hakasya sahasında, Sibiry'a bölgesi için oldukça önemli görülen, Neolitik veya Eneolitik döneme ait olduğu tartışılan Afanasyevo Kültürü dönemini görmekteyiz. Afanasyevo Kültürü'nün Neolitik dönem ile karıştırılmasının en başlıca sebebi keramiklerinin konik tabanlı olmasıdır (Okladnikov, 2003, s. 118). Okladnikov, Taş Çağı ile doğrudan bağlantılarının bulunduğunu belirttiği Afanasyevo dönemini, M.Ö. III. bin yılın sonu ve II. bin yılın başına tarihlendirmekte, onlara ilk metal işleyiciler değil ama ilk çobanlar demektedir (Okladnikov, 1964, s. 43). Bununla birlikte Yenisey Havzası'nda insan yaşamına dair erken izlerin Neolitik Çağ'da başladığını belirtilmektedir (Kiselev, 1951, s. 16); fakat Yenisey Havzası için bölgede Neolitik Çağ'ın Afanasyevo Kültürü ile başladığını belirtmenin doğru olmayacağını, çünkü Afanasyevo öncesi bölgede karmaşık bir sürecin bulunduğunu ifade etmektedir. Burada dikkat çekici husus Baykal Bölgesi Neolitik Çağı için karakterize görülen balık heykellerinin Yenisey Havzası'nda da (Lepeşkina, Ust Sisima'da) bulunmuş ve Afanasyevo Kültürü'nden daha da erken bir döneme tarihlendirilmiş olmasıdır. O hâlde Baykal ve Yenisey havalisindeki Neolitik veya Eneolitik dönem kabileleri arasındaki ilişkiler tam olarak ortaya konulmalıdır.

Bu durumda ortaya şu tablo çıkmaktadır: Yenisey bölgesinde görülen en erken üretim çağı Afanasyevo Kültürü dönemi değildir. Bir diğer husus ise Kafesoğlu (Kafesoğlu, 2005, s. 50) ve Ögel'in belirttiği gibi, Afanasyevo Kültürü'nün, Andronovo Kültürü'nün öncülü olduğu meselesi tartışmalıdır¹. Okladnikov, Afanasyevo Kültürü'nün tamamen *orijinal bir bozkır*

¹ Kafesoğlu ve Ögel, Andronovo Kültürü'nün Yenisey ve çevresinden doğduklarını ve batıya doğru yayıldıklarını belirttikleri de bugünkü araştırmalar sonucunda Srubna-Andronovo kabilelerinin Urallar'dan doğuya doğru hareket ettiklerini göstermektedir. Yerel olarak değerlendirilmiş kültürlere ait kalıntılar üzerinde yapılan çalışmalar sonucunda onların Andronovo Kültürü ile olan bağlantıları ortaya konulmuş ve en erken numuneler Koptyakov Keramikleri (M.Ö. 2150), Federovo (M.Ö. 1980), Erken Srubna (M.Ö. 1940), Alakul (M.Ö. 1900), Petrovka (M.Ö. 1880) olarak tarihlendirilmişlerdir. Bkz. Elvin Yıldırım, *Andronovo Kültürü*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2017, s. 17.

kültürü olduğunu belirterek, onun herhangi bir halefi veya selefi bulunmadığını belirtmektedir (Okladnikov, 1941, s. 13). Buna karşılık Ginzburg-Trofimova, yaptığı antropoloji araştırmalarında Afanasyevo tipinden Andronovo tipine geçişten bahsedebileceğini kaydetmektedir (Ginzburg-Trofimova, s. 47). G. F. Debets, Afanasyevo Kültürü insanının Evropoid ırk tipinde, burnu çıkıntılı, düzleşmemiş, nispeten kısa alın, uzun yüzlü olduğunu ve yüzün geniş, alnın güçlü bir eğimi, kaş sırtlarının gelişmiş olduğunu ve batı Avrupa Üst paleolitik dönemde başlayan bu tipin artık günümüz Avrupa tipinde bulunmadığını belirtmektedir (s. 15). Türk ırk tipinin beyaz ırk mensubu olduğu ortaya koyulmuştur ve Türklerin “Europid” beyaz ırk grubunda “Turanid” tipindeki brakisefal özelliklerle diğer ırklardan ayrıldığı belirtilmiştir (Kafesoğlu, 2005, s. 47). László Rásonyi de bu konuda Türklerin üç büyük ırk ailesi (Europid, Mongolid ve Negrid) içinde Europid ırkına bağlı olduğunu ve bu grupta coğrafyaya göre kendi içerisinde dağılımı olduğunu belirtmektedir (Rásonyi, 1971, s. 7). Gumilev, Afanasyevo toplumunun devamı olarak Tinglingleri işaret etmektedir (Gumilev, 2005, s. 40). Gryaznov, Afanasyevo Kültürü döneminin kökeni meselesinin halledilmesi için öncelikle yayıldığı sahada kültürel-tarihi ve antropolojik olarak eş zamanlı diğer kültürlerin tespit edilmesi gerektiğini, fakat Altay-Sayan bölgesinde ve onun yakın çevresinde onların çağdaşı bilinen bir topluluğun mevcut olmadığını, bu durumda bunların kökeni meselesinin halledilmesi konusunda Altay-Sayan bölgesinin kuzey ve doğusunda yaşayan komşu toplulukların Afanasyevo etnogenizinde ne kadar etkili olduklarının tespit edilmesi gerektiğini, bunların birbirleri ile bağlantıları olabileceği gibi, hiçbir bağlantılarının bulunamaya bilineceğini de belirtmektedir (Gryaznov, 1999, s. 51). Gryaznov’a göre antropolojik olarak Afanasyevo insanı, Okladnikov’un da işaret ettiği gibi, Orta Asya’nın batısından gelme ve tıpkı Yamna, Fatyanov ve Srubna kültürleri insanları gibi paleo-Evropoid (kromagnon) tipe olabilir (s. 52). Bölgede Afanasyevo Kültürü öncesi Neolitik Çağ’a ait ve Afanasyevo’dan daha eski olduğu düşünülen mezarlar keşfedilmişti. Bu mezarlardaki insan iskeletleri üzerinde çalışmalar G. F. Debets tarafından yapıldı. Buradaki erkek iskeletlerinin sonraki dönem Afanasyevo erkeklerine benzemediği, kadın iskeletlerinde ise çok fazla çeşitlilik olduğu belirtilmektedir. Kiselev, Debets’in raporuna göre bu mezarda Mongoloid ve Evropoid karışımı söz konusudur diye belirtmektedir (Debets, 1941, s. 17).

Kızlasov, Afanasyevo Kültürü’nü, M.Ö. III. bin yılı sonu Afanasyevo, M.Ö. II. bin yılın başı Okunevo Kültürü olmak üzere iki bölüme ayırmış (Kızlasov, 1971, s. 67), Kiselev ise genel bir kronolojik aralık vermeden Afanasyevo toplumunun Eneolitik Çağ’dan itibaren doğuda Baykal ve batıda Urallar olmak üzere bağlantılarını tespit etmeye çalışmıştır. Okladnikov ise Sibiry etnogenezinde rolü bulunan Afanasyevo Kültürü’nün batı ile bağlantıları üzerinde durmuş ve Aral Gölü’ne has Corbicula Fluminalis su kabuğunun, Yamno-Katakomb mezar tipinin ve Kiselev’in işaret ettiği Tesin mezarları ile ilişkilerin kayda değer olduğunu belirtmiştir (Okladnikov, 1941, s. 13). Bununla birlikte Okladnikov, Sibiry’da Afanasyevo Kültürü’nün batıdaki antropolojik Evropoid Neolitik kabilelerle bağlantılı olduğunu ve bunların Yamna-katakomb ve Keltaminar Kültürleri ile ilişkili olduklarını ifade etmektedir (Okladnikov, 1941, s. 14)².

Kültürler arası ilişkiler göz önünde bulundurularak, yayılımın batıdan mı yoksa doğudan mı kaynaklandığı veya diğer bir deyişle Afanasyevo’dan batıya doğru mu yoksa batıdaki Neolitik kültürlerden doğuya doğru mu gittiği sorusunun cevabı; döneme ait

² Formozov da Okladnikov gibi elde edilen maddi kültür unsurları ve çömlerlerdeki desenler üzerinde Keltaminar-Afanasyevo ve Andronovo Kültürü bağlantılarına değinmiştir. Bkz. O. O. Formozov “Keltaminarskaya Kultura v Zapadnom Kazahstana”, *KSIA XXV*, Edit., A. D. Udaltsov, Moskva-Leningrad, 1949, s. 49-58. Ginzburg-Trofimova da Proto-Avrupa tipine yakın dolikosefal tiplerin Yenisey ve Altay’daki Afanasyevo insanının Aşağı Volga havalisindeki Yamna ve Srubna Kültürü ile eski bağlantılarının mümkün olabileceğini belirtmektedir. Bkz. Ginzburg-Trofimova, *Paleoantropolgiya Sredney Azii*, Moskva, 1972, s. 93.

mezarlardan elde edilen hayvan ve insan kemikleri, ağaç parçaları vb. malzemeler üzerinde, günümüz teknolojisindeki yöntemlerinden biri olan hızlandırıcı kütle spektrometresi AMS yönteminin uygulanmasıyla verilebilir. Altay bölgesinde yapılan son çalışmalara göre mezarlardan elde edilen insan kemikleri M.Ö. 3800-2500 aralığına tarihlendirilmiştir ve bu duruma göre Yamna Kültürü, Afanasyevo Kültürü'nden daha sonra ortaya çıkmıştır yorumu yapılmıştır (Polyakov-Svyatko-Stepanova, 2017, s. 63).

Andronovo Kültürü'nden (M.Ö. 2150) Türk Topluluklarına

Urallar'dan Kazakistan bozkırına, oradan Tanrı Dağları ve Altay-Sayan boyunca görülen Andronovo Kültürü; M.Ö. II. bin yıldan itibaren tüm bu sahada baskın bir kültür olarak hem etnografik malzemesiyle hem de antropolojik tipiyle bölgeye hâkim konumdadır. Yenisey civarında bu kültürün yayıldığı dönemde, Kızlasov'un Afanasyevo Kültürü'nün bir safhası olarak değerlendirdiği Okunevo Kültürü de ortaya çıkmıştır. Türklerin yaygın olarak yurt tuttıkları bu coğrafyada en erken devirlerden Türklerin ortaya çıktıkları döneme kadar tüm kültür dönemleri birbirine intisap etmiş görünmektedir. Andronovo Kültürü'nün en erken bakileri Ural sahasında M.Ö. 2150 yıllarında görülürken, Yenisey bölgesi Federovo safhası M.Ö. 1900-1500, Rusya Altayları ve Üst Obi bölgesi ise Federovo safhası M.Ö. 2000-1700 yılları arasına yerleştirilmiştir (Molodin-Epimohov-Marçenko, 2014, s. 145). Ural çevresinde Andronovo Kültürü'nün hem Srubna Kültürü ile hem de Sintaşa Kültürü ile bağlantıları tespit edilmiş, en erken keramik ürünler ise Koptyak safhasında tespit edilmişlerdir (Molodin-Epimohov-Marçenko, s. 145). Andronovo Kültürü'nün yayıldığı sahada Bozkır yaşam tarzı ortaya çıkmaya başlamıştır. Konargöçer yaşam tarzını benimseyen ve hayvancılıkla uğraşan halk hem usta madencilerdir hem de savaşçılardır. Döktükleri tunç ürünler (bıçak, hançer, balta, ok uçları) çok geniş sahalarda yayılmıştır.

Okunevo Kültürü de M.Ö. II. bin yılda Yenisey ve çevresinde görülen bir kültür dönemidir ve bölgede Andronovo Kültürü ile eş zamanlı olarak yaşandığı ortadadır. Kamorov tarafından başta erken Andronovo Kültürü olarak ifade edilse de daha sonra bu kültürün kendine has bir kültür olduğu ve insan tipinin Mongoloid özellikler de taşıdığı anlaşılmıştır (Albova, 1968, s. 165). D. G. Savinov, Andronovo halkının bölgeye gelmesinden sonra her iki toplumun anlaşamadığını ve yaşanan çatışmalar sonrası Okunevo toplumunun bölgeyi terk ederek güneye gittiğini, bir kısmının da Tuva ve Kuzey Batı Moğolistan'da İskit toplumunun oluşumunda bulduklarını belirtmektedir (Savinov, 2004, s. 115). Okunevo Kültürü toplumu, proto-Samoyed ve Tibetlilerle ilişkili olarak da düşünülmektedir (Leontiyev-Karelko-Esin, 2006, s. 76). Proto-Samoyedlerin Ural kökenli oldukları ve M.Ö. VI.-IV. bin yıllar arasındaki Ural birliğinin Samoyedleri oluşturacak ögelerin ayrılması ve uzaklaşması ile sona erdiği belirtilmektedir (Golden, 2003, s. 314). M.Ö. II. bin yılda Okunevo Kültürü'nün Samoyedler olacağı fikri kronolojiye ters düşmektedir; çünkü Ugorların Obi üzerinden, Samoyedlerin Yenisey üzerinden kuzeye gidişleri M.Ö. III. Yüzyıldır (Gumilev, 2005, s. 560). Yenisey havasından Kazakistan'a doğru, Okunevo ve Andronovo Kültürü ardından Karasuk Kültürü hâkim olmuştur. Bu döneme ait maddi kültür unsurlarında Andronovo Kültürü izleri takip edilmeye devam edilmiş ve daha sonra bölgeye hâkim olan Tagar- ve erken Türk kültürü zamanında bu izler özellikle antropolojik malzemelerde ve mezar ürünlerinde gözlemlenmiştir (Çlenova, 1983, s. 23). Gumilev, Afanasyevo toplumunun devamı olarak gördüğü Tagar dönemini Tinglinglere bağlamakta (s. 41), benzer şekilde Savinov da Tagar dönemi Tinglingleri'nin eski Türklerin etnik ve sosyal tarihinde belirleyici bir rolünün olduğunu ifade etmektedir (Savinov, 1984, s. 10). Bahaeddin Ögel de Kırgızlarla Tinglinglerin komşu olduklarını ve T'ang-shu'da Kırgızların Tinglinglerle karıştıklarının ifade edildiğini belirtmektedir (Ögel 1948, s. 796). Yenisey Kırgızları kaynaklarda yeşil gözleri, beyaz ten ve kırmızı saçları ile evropoid bir tip olarak tasvir edilmektedir. Tarihi kaynaklarda Tinglingler hakkında çok az malumat vardır, Kaoche ve Töles boyları Tinglinglerin bir devamıdır (Taşağıl,

2004, s. 7). Masao Mori, Kao-ch'elerin Ch'ih Ti'lerin torunları olduklarını, kuzeydeki kavimlerin onları Ch'ih-le olarak, Çinlilerin Kao-ch'e Ting-ling olarak adlandırıldıklarını ifade etmiş ve "yüksek araba veya yüksek tekerlek" anlamına geldiğini, Kao-ch'e'lerden daha erken (M.Ö. 5-3 yy) döneme tarihlendirilen ve Hermitage'da sergilenen Pazırık kurganından çıkarılmış yüksek tekerlekli arabaya benzemesinin muhtemel olduğunu belirterek Pazırık Kültürü ile ilişkilendirmiştir (Mori, 1978, s. I-XV).

Tagar Kültürü Kiselev tarafından iki evreye ayrılmıştır. İlk evre Tagar döneminin Karasuk Kültürü ile beraber M.Ö. 1. bin yıl- VII. yy. arasını kapsadığını, ilk Tagar mezarının M.Ö. VIII-VII. yy arasına tarihlendiğini ve VI. yy İskit kurganlarında Tagar öğelerinin kullanıldığını belirtmektedir (Kiselev, 1951, s. 251). Buna göre Karasuk Kültürü zamanında filizlenmeye başlayan Tagar Kültürü İskitler döneminde kendine has özellikler ortaya çıkarmış ve Taştık dönemine kadar gelmiştir. Tagar-Taştık Kültürü arasında geçiş ise M.Ö. II. yy. ile I. yy. arasında yaşanmıştır (Davlet, 1976, s. 16).

Doğu Sibirya'da ise IV.-III. bin yılda Baykal ve çevresindeki Neolitik Çağı, Tunç Çağı takip etmektedir. Baykal ötesi ve Baykal çevresi olarak ayrılan bölgede İsakov, Serov ve Kitoy Kültürleri'nin³ ardından Tunç Çağı Glazkov Kültürü⁴ ve ardından M.Ö. I. bin yıldan itibaren Kurumçi Kültürü, Yassı Taş Mezar Kültürü, Hunlar, Kurikanlar, Tunguzlar, Buryatlar ve diğer yerel kabilelerin yerleştikleri görülmektedir. Okladnikov tarafından bu adla anılmaya başlanan Kurumçi Kültürü döneminde Baykal bölgesinde Türkçe konuşan ve Orhon-Yenisey tipinde Runik harfleri olan Türk boylarından Kurikanlar yaşamaktaydı (Okladnikov, 1976, s. 44)⁵. Yine bölgede çok geniş bir sahada yayılmış olan Yassı Taş Mezar Kültürü dikkat çekmektedir. Yayılım sahasının Ti'lerin sınırına kadar dayandığı (Esin, 1978, s. 30), bu kültür içerisinde Karasuk Kültürü özellikleri taşıyan ürünlerin elde edildiği (Sosnovskii, 1940, s. 40), böylece en erken İskit dönemine kadar tarihlendirilebileceği de iddialar arasındadır. Hunların bölgeye geldikten sonra bu âdeti benimseyip uygulamaya devam ettikleri de belirtilmektedir (Jettmar, 1972, s. 16). Erken Türk mezarlarından Arısı yakınlarındaki Şignak-Say'daki VI.-VII. Yüzyıl Kengeres mezarlarındaki yetişkin erkeğin Evropoid Andronovo tipinde, kadının ise Andronovo'ya yakın brakisefal tipte olduğu görülmektedir (Ginzburg, 1954, s. 384). Gök-Türkler döneminde Yassı Taş Mezar üslubunun korunduğu da ifade edilmektedir (Dikov, 1958, s. 71). Özellikle Yassı Taş Mezar Kültürü'ne ait maddi kültür unsurlarının ve kaya resimlerinin Orhun Yazıtları'nda Türk boyları arasında zikredilen Kurikanlar'a ait oldukları Okladnikov ve Dikov tarafından ifade edilmiştir. Böylece Türk etnogenezinde Andronovo Kültürü'nden Türk topluluklarının edebi kültür devirlerine kadar olan dönemi açık bir şekilde izlememiz mümkün olmaktadır.

Sonuç

Neolitik Çağ'dan itibaren Ural havalisinden daha doğuya doğru Evropoid tip insanın yolculuğu arkeolojik çalışmalar sonucu doğrulanmaktadır. Özellikle Altay-Sayan boyunca Evropoid tipte insan nüfusu, Neolitik dönemde bölgede bulundu ve Baykal bölgesine göç etti.

³ Kitoy Kültürü M.Ö V. bin yılın ortaları ve IV. bin yıla, Serov Kültürü M.Ö. V. IV, Glazkov Kültürü'nün ise M.Ö. III. Bin yıl ile II. Bin yıl aralığına ait olduğu belirtilmektedir. Bkz. Yu. A Emelyanova, "Ranniy Bronzoviy Vek Pribaykalya", *Drevniye Kulturi Mongolii i Baykalskoy Sibiri*, Edit. D. Tumen-M. Erdene- E. Mijiddorj, Ulanbatar, 2012, s. 166. Ayrıca bkz. A. D. Tsibiktarov, *Buryatiya v Drevnosti İstoriya (S Drevneyşih Vremen do XVII Veka)*, Edit. Yu. P. Shagdurov, Ulan-Ude, 1999, s. 84.

⁴ Bu Kültür dönemini daha erken dönemlere tarihlendiren uzmanlar da mevcut olup Baykal bölgesi Neolitik dönemden Türklerin bölgede görülüşüne kadar görülen Kültür dönemleri hakkında bilgi için bkz. Elvin Yıldırım, "Neolitik Çağdan İtibaren Baykal Gölü Çevresindeki Kültürlerin Türklerle Olan Bağlantılar", *TDA*, (231), Kasım-Aralık, 2017, s. 183-192.

⁵ Ayrıca Bkz. *İstoriya Sibiri s Drevneyşih vremen do naših dnei*, T. 1, Edit. A. P. Okladnikov, Leningrad, 1968, s. 291.

Tunç Çağı'nda özellikle söz konusu sahada yine kökenleri Ural olarak görülen Andronovo insanı doğuya, güneye ve kuzeye doğru yayıldı. Evropoid tipteki Andronovo insanı, M.Ö. 2150 yıllarından M.Ö. 1000'lere kadar bu geniş coğrafyada varlığını sürdürdü, bozkır kültürünün temelini oluşturdu; bu, Demir Çağı Karasuk Kültürü'ne doğru evrildi. Burada daha önce bulunan Mongoloid tipte insanlarla yapılan evlilikler sonucu yeni bir tip olan Mongoloid-Evropoid tip, Kazakistan bozkırına doğru geri yayıldı. Demir Çağı Taştık Kültürü döneminde ise Mongoloid tip daha da doruğa çıktı. Taştık Kültürü'nden önce Yenisey ve çevresinde hâkim olan ve Karasuk Kültürü dönemi ile ilişkili olan Tagar Kültürü döneminde hala Evropoid insan tipi görülmekteydi, bunlar Yenisey Kırgızlarının ataları olarak düşünülen Türk boylarından Tingling'lerle ilişkili olmalıdır. Tarihi kaynaklarda Tinglingler hakkında çok az malumat vardır, Kaoche ve Töles boylarının Tinglinglerin bir devamı oldukları bilinmekte, hatta pazırık kurganlarında çıkan yüksek tekerlekli arabalar sebebiyle de Altay-Pazırık Kültürü ile ilişkilendirilmektedirler.

Hint-Avrupa teorisi, yukarıda zikredilen kültürleri, Türkleri ve Türklüğü yok sayarak çoğunu Hint-Avrupalı, İndo-Germen veya İran dilli topluluklara atfetmektedir. Oysaki erken Türk mezarlarında yapılan kazı çalışmaları ve antropoloji verileri erken Türklere de Evropoid tipin varlığını göstermektedir. Andronovo tipi Evropoid'dir. Rus antropologların çalışmalarına göre erken Türk mezarlarında Evropoid Andronovo insanı tipi mevcuttur.

Yenisey'in doğusunda Baykal bölgesinde yerli Mongoloid tipte insan kalıntıları elde edilmiş, ardından bölgenin Evropoidlerin istilasına uğradığı görülmüştür. Tunç Çağı Glazkov Kültürü dönemi ardından bölgede Yassı Taş Mezar Kültürü görülmeye başlanmıştır. Bu kültür döneminde Hunların bölgeye geldikleri ve Yassı Taş Mezar Kültürü toplumu ile karıştıkları ve o dönemde Hunların Mongoloid tipte oldukları iddia edilmektedir. Bazı arkeolog ve antropologlara göre Hun kurganlarından çıkan insan iskeletlerinin bir kısmı Mongoloid ve bir kısmı ise Evropoid'dir. Bazı araştırmacılara göre ise çıkarılan kafatasları, uzun kafa ve yassı yüzlü Mongoloid Baykal tipidir ve bu tipler Hun insanına ait değildir. 25 no'lu Noin Ula Kurganı'nda çıkan iskeletlerin tipi ve ata binen Hun heykelinin Mongoloid ya da Evropoid olduğuna dair görüşler bulunmaktadır (Chi Linzhen, 1984, s. 7). Erken Türklere atfedilen mezarlarda Andronovo ve Mongoloid tipte insan iskeletleri tespit edilmiştir. Gök-Türkler çağında da Hunlarda olduğu gibi yaygın olarak Yassı Taş Mezar üslubunun uygulandığı, Kurumçi Kültürü'nü yaratan Kurikanların da Yassı Taş Mezar üslubunu uyguladıkları bilinmektedir. Kurikanların Baykal ve çevresinde yerleştikleri, bu aileden kopan ve Saha/Yakut bölgesine giden grubun da bugünkü Yakutların ataları oldukları görülmektedir.

Bölgenin etnogenez süreci oldukça karmaşıktır. Bu bakımdan Türk etnogenezinde veya etnik oluşumunda Neolitik Çağ, Tunç Çağı ve Demir Çağı'nda kültürlerin iyi anlaşılması gerekmektedir. Evropoid'lerin bölgeye gelişleri, burada yerel gruplara karışmaları veya onlarla karışmadan komşu olarak yaşamaları gibi süreçler de mevcuttur. Bu bakımdan batıda Urallar'dan Hakasya'ya ve oradan Baykal'a doğru yayılan kültür dönemlerinin analizleri tafsilatlı olarak yapılmalıdır. Türkiye'deki yaygın kabulün aksine Afanasyevo, Andronovo ve diğer kültür dönemlerinin Türklerle ilişkileri ve konunun aydınlatılması ve bu bölgedeki etnik hareketlilik her bakımdan batıdan Urallar'dan, Çin'in kuzeyinden, Amur sahasından ve Moğolistan'ın içlerinden olmak üzere hem antropolojik hem de etnografik açılarından yapılacak daha detaylı çalışmalara ihtiyaç duymaktadır. Çünkü Türkiye'deki görüş Türklerin erken atalarını Altay-Sayan çevresi ile sınırlandırmaktadır. Makalemiz boyunca zikredilen kültür dönemlerinin bir halkanın zincirleri gibi birbirleri ile bağlantılı olduğu, son olarak Töleslerin ataları olan Tinglinglere kadar uzandığı görülmektedir.

Kaynakça

- Albova, G. A. (1968). *İstoriya Sibiri. Tom I*, Leningrad: İzdatelstva Nauka.
- Artamanov, M. İ. (1949). K voprosu ob etnogeneze v sovetskoy arheologii. *KSİA*, (XXIX). 3-17.
- Artemenko, İ. İ. (1985). *Arheologiya Ukrainskoy SSR. Tom I*. Kiev: Naukova Dumka.
- Berezanskaya, S. S. ve Gerşkoviç, Y. A. (1983). Andronovskie Elementi v Srubnoy Kulture na Ukraine. M. D. Maşın (Ed.) *Bronzoviy vek stepnoy polosı Uralo İrtişskogo Mejdureçya*, 100-109: Çelyabinsk: Başkirskogo un-ta.
- Chi Linzhen. (1984). Zhongguo beifang minzuyu menggu zu zuyuan, *Menggu Shilun Wenxuan Ji: C. I*, 1-26.
- Çlenova, N. L. (1983). Osnovı hronologii Andronovskih pamyatnikov federovskogo tipa. M. D. Maşın (Ed.) *Bronzoviy vek stepnoy polosı Uralo-İrtişskogo Mejdureçya*, 22-34. Çelyabinsk: Başkirskogo un-ta.
- Davlet, M. (1976). *Rock engravings in the Middle Yenisei Basin*. Moskow: Nauka.
- Debets, G. F. (1941). Problema zaseleniya severo-zapadnoy Sibiri Po dannım paleoantropologii, *KSİA*, (IX), 14-18.
- Derevyanko A. P.-Dorj, D. (1992). Neolithic tribes in northern parts of Central Asia. *History of civilizations of Central Asia*. Vol. 1, France: Unesco, 169-191.
- Dikov, N. N. (1958). *Bronzoviy vek Zabaykalya*. (A. P. Okladnikov, ed.) Ulan-Ude: Akademiya Nauk.
- Emelyanova, Y. A. (2012). Ranniy bronzoviy vek Pribaykalya. *Drevniye kulturnı Mongolii i Baykalskoy Sibiri*, Mejdunar. nauç. konf. 5-9 Sentyabr 2012 g. Ulanbator. 164-170. Mong. Gos. Un-ta.
- Esin, E. (1978). *İslamiyet'ten önceki Türk kültür tarihi ve İslam'a giriş*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- Formozov, O. O. (1949). Keltaminarskaya kultura v zapadnom Kazahstana, *KSİA*, (XXV). 49-59.
- Ginzburg, V. V. (1954). Materialı k antropologii drevnego naseleniya yujnogo Kazahstana. *SA*, (XXI), 379-396.
- Ginzburg, V. V. ve Trofimova, T. A. (1972). *Paleoantropolgiya Sredney Azii*. Moskva: Nauka.
- Golden, P. (2003). Rusya'nın orman kuşağı halkları. *Erken iç Asya tarihi*. D. Sinor (Der.), 312-314, İstanbul: İletişim Yay.
- Gryaznov, M. P. (1999). *Afanayevskaya kultura na Yeniseya*. Petersburg: Rossiskoy Akademiya Nauk.
- Gumilev, L. N. (2005). *Hunlar*. (A. Batur, Çev.). İstanbul: Selenge.
- Jettmar, K. (1972). İlk Türklerin paleo-antropolojisi hakkında. *Türk kültürü el-kitabı*, C. II./ I/a. İstanbul: Milli Eğitim Yay.
- Kafesoğlu, İ. (2005). *Türk milli kültürü*. İstanbul: Ötüken.
- Kızlasov, L. P. (1971). Afanasevskaya epoha v istorii Hakasii, *Vestnik Moskovskogo Universitete. Seri:9*, (No:2). 66-75.
- Kiselev, S. V. (1951). *Drevnyaya istoriya yujnoy Sibiri*. Moskva: Akademiya Nauk SSSR.

- Korobkova, G. F. (1996). Srednyaya Aziya i Kazahstan, *Neolit severnoy Evrazii*. 87-126. Moskva: Nauka.
- Kosorev, M. F. (1996). Neolit Vostoçnogo Zauralya i Zapadnoy Sibiri, *Neolit severnoy Evrazii*. 253-270. Moskva: Nauka.
- Leontiyev, N. V. & Kapelko, V. F. & Esin, Yu. N. (2006). *İzvayaniya i steli Okunevskoy kulturi*. Abakan: Hakaskoe knijnoe izdatelstvo.
- Levin, M. G. (1964). The antropological types of Siberia. *The Peoples of Siberia*, 99-104. Chicago-London: The university of Chicago press.
- Masson, V. M. & Sarianıdı, V. I. (1972). *Central Asia*. London: Thames and Hudson.
- Masson, V. M. (1992). The decline of the bronze age civilization and movements of the tribes. A.N. Dani-V. M. Masson (Ed.), *History of civilizations of Central Asia*. (Vol. 1), 337-357. France: Unesco.
- Molodin, V. İ., Epimohov, A. V. ve Marçenko, J. V. (2014). Radiouglerodnaya hronologiya kultur epohi bronzı Urala i yuga zapadnoy Sibiri: Printsipi i podhodi, Dostijeniya i problemi, *Vestnik Novosibirskogo Gosuderstvennogo Universiteta. seriya istoriya, filologiya. T. 13. (Vıp.:3)*, 136-167.
- Mori, M. (1978). Çin kaynaklarındaki Türk veya Türük adları. *Türk kültürü el-kitabı*, Seri II. Cild I/b. I- XV. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- Okladnikov, A. P. (1941). Neolitiçeski pamyatniki Kak istoçniki po etnografii Sibiri i dalnego vostoka. *KSİA*, (IX). 5-14.
- Okladnikov, A. P. (1964). Ancient population of Siberia and its culture. *The Peoples of Siberia*. 13-105. Chicago-London: The university of Chicago press.
- Okladnikov, A. P. (1976). *İstoriya i kulturi Buryatii*. (V. E. Lariçev, Ed.) Ulan-Ude: Buryatskoe Knijnoe İzd.
- Okladnikov, A. P. (2003). Tarihin şafağında İç Asya. *Erken İç Asya Tarihi*. D. Sinor (Der.), 61-140. İstanbul: İletişim Yay.
- Ögel, B. (1948 Ekim). İlk Töles boyları Ugur Ting-ling ve Kao-ch'e'ler. *Belleten*, XII (47), 796-831.
- Polyakov, A. V. ve Svyatko, S. V. & Stepanova, N. F. (2017). Hoviye dannie po radiouglerodnoy hronologii pamyatnikov Afanasevskoy kulturi Altaya. *Trudi V (XXI) Vserossiyskogo arkheologicheskogo syezda v Barnaule-Belokurihe (1-8 Oktyabir 2017. T. 3. 62-66. Barnaul:İzd. Bo. Alt. un-ta.*
- Rásonyi, L. (1971). *Tarihte Türklük*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Savinov, D. G. (1984). *Narodni yujnoy Sibiri v drevnetyurskuyu epohu*. Leningrad: İzdatelstvo Leningradskogo Universiteta.
- Savinov, D. G. (2004). Naseleniya srednego Yeniseya v epohu slojeniya skotovodçeskih obşetv (III. tıs. do. n.e.-seredina I tıs. n.e.). *Journal of Turkic Civilization Studies*, (sayı 62), 107-133.
- Sosnovskii, G. P. (1940). Rannie koçevniki Zabaykalya. *Kratkie Soobşeniya*, (VIII), 36-42.
- Taşığıl, A. (2004). *Çin kaynaklarına göre eski Türk boyları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Teploukhov, S. A. (1929). Opıt klassifikatsii drevnih metalliçeskih kultur Minusinskogo Kraya (v kratkom izlozhenii). *Materialı Po Etnografii, T. IV*, 41-62.

- Tsıbiktarov, A. D. (1999). *Buryatiya v drevnosti İstoriya (S drevneysih vremen do XVII Veka)*, Ulan-Ude: İzd. Buryatskogo Gos.
- Vinogradov, A. V. (1968). *Neolitiçeskiye pamyatniki Xorezma*. Moskva: İzd. Nauka.
- Yıldırım, E. (2017 Kasım-Aralık). Neolitik çağdan itibaren Baykal Gölü çevresindeki kültürlerin Türklerle olan bağlantıları. *Türk Dünyası Araştırmaları*, (231), 183-192.
- Yıldırım, E. (2017). *Andronovo kültürü*. Yayınlanmamış doktora tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.
-